της Κοινότητας, οι στόχοι της οποίας περιλαμβάνουν μεταξύ άλλων την ελεύθερη κυκλοφορία των προσώπων, την κινητικότητα του εργατικού δυναμικού και τη βελτίωση του βιοτικού επιπέδου των εργαζομένων. Άρα οι όροι πρόσβασης στην επαγγελματική εκπαίδευση εμπίπτουν στο πεδίο εφαρμογής της Συνθήκης.

2. Η επιβολή τελών, δικαιώματος εγγραφής, ή διδάκτρων, ως προϋπόθεσης για την πρόσβαση σε κύκλους μαθημάτων επαγγελματικής εκπαίδευσης στους σπουδαστές, υπηκόους άλλων κρατών μελών συνιστά διάκριση λόγω ιθαγενείας που απαγορεύεται από το άρθρο 7 της Συνθήκης εφόσον η ίδια επιβάρυνση δεν επιβάλλεται και στους ημεδαπούς σπουδαστές.

3. Κάθε μορφή εκπαίδευσης που προετοιμάζει για την απόκτηση τυπικού προσόντος για συγκεκριμένο επάγγελμα ή απασχόληση ή που παρέχει την ιδιαίτερη ικανότητα για την άσκηση του εν λόγω επαγγέλματος ή της εν λόγω απασχόλησης περιλαμβάνεται στην επαγγελματική εκπαίδευση ανεξαρτήτως της ηλικίας και του επιπέδου καταρτίσεως των μαθητών ή των σπουδαστών, ακόμη δε και αν το πρόγραμμα διδασκαλίας περιλαμβάνει τμήμα γενικής εκπαιδεύσεως. Κατά συνέπεια, στην επαγγελματική εκπαίδευση περιλαμβάνεται εννοιολογικώς η διδασκαλία της τέχνης των εικονογραφημένων κειμένων που παρέχεται από ανώτατο εκπαιδευτικό ίδρυμα καλών τεχνών.

ΠΡΟΤΑΣΕΙΣ ΤΟΥ ΓΕΝΙΚΟΥ ΕΙΣΑΓΓΕΛΕΑ SIR GORDON SLYNN

της 16ης Ιανουαρίου 1985 [1]

Κύριε πρόεδρε,
Κύριοι δικαστές,

Τα ερωτήματα που υπέβαλε στο Δικαστήριο δυνάμει του άρθρου 177 της Συνθήκης ΕΟΚ ο πρόεδρος του Tribunal de première instance της Λιέγης είναι τα ακόλουθα:

« 1) Συνάδει προς το κοινοτικό δίκαιο να θεωρείται ότι οι υπήκοοι των κρατών μελών της Ευρωπαϊκής Κοινότητας που μεταβαίνουν σε άλλο κράτος μέλος με μόνο σκοπό την τακτική παρακολούθηση μαθημάτων σε ίδρυμα όπου διδάσκονται μαθήματα που αφορούν ιδίως την επαγγελματική εκπαίδευση, εμπίπτουν, όσον αφορά τις σχέσεις τους με το ίδρυμα αυτό, στο πεδίο εφαρμογής του άρθρου 7 της Συνθήκης της Ρώμης της 25ης Μαρτίου 1957;

2) Σε περίπτωση καταφατικής απαντήσεως, ποια είναι τα κριτήρια βάσει των οποίων θα κριθεί αν η διδασκαλία της τέχνης των εικονογραφημένων κειμένων εμπίπτει στο πεδίο εφαρμογής της Συνθήκης της Ρώμης; »

Η προσφεύγουσα στην κύρια δίκη είναι γαλλίδα υπήκοος με συνήθη κατοικία στη Γαλλία όπου ζουν και οι γονείς της, γάλλοι υπήκοοι και αυτοί. Το 1982 ενεγράφη στη Βασιλική Ακαδημία Καλών Τεχνών της Λιέγης για να σπουδάσει, σε τετραετή κύκλο σπουδών, την τέχνη των εικονογραφημένων κειμένων που εντάσσεται στις σπουδές καλών τεχνών σε μη πανεπιστημιακό ίδρυμα ανωτάτης εκπαιδεύσεως.

Αντίθετα με τα κρατικά ή επιδοτούμενα ιδρύματα μέσης, στοιχειώδους ή προσχολικής

1 — Μετάφραση από τα αγγλικά.

εκπαιδεύσεως όπου η εκπαίδευση παρέχεται δωρεάν, τα εν λόγω ιδρύματα ανωτάτης εκπαιδεύσεως μπορούν να επιβάλουν δίδακτρα. Η προαναφερθείσα ακαδημία επιβάλλει σε όλους τους σπουδαστές τέλη εγγραφής που ανέρχονταν κατά την κρίσιμη περίοδο σε 10 000 βελγικά φράγκα ετησίως. Εξάλλου, ο υπουργός παιδείας εξουσιοδοτήθηκε από το 1976 να καθορίζει δίδακτρα για τους αλλοδαπούς σπουδαστές, οι γονείς των οποίων δεν κατοικούν στο Βέλγιο και οι οποίοι φοιτούν σε κρατικό ή επιδοτούμενο από το κράτος εκπαιδευτικό ίδρυμα, σε καθοριζόμενο επίπεδο σπουδών από την προσχολική μέχρι και την ανώτατη και τεχνική εκπαίδευση. Τα δίδακτρα για τους σπουδαστές που πραγματοποιούν καλλιτεχνικές σπουδές κατά πλήρη απασχόληση, καθορίστηκαν με υπουργική εγκύκλιο σε 24 622 βελγικά φράγκα για τα έτη 1982/1983 και 1983/1984. Για ορισμένους άλλους κλάδους των καλών τεχνών καθορίστηκαν υψηλότερα δίδακτρα ενώ για τη φυσικομαθηματική και την ιατρική υπερέβησαν τις 200 000 βελγικά φράγκα ετησίως.

Η προσφεύγουσα υπέβαλε αίτηση απαλλαγής από την καταβολή των εν λόγω διδάκτρων (που είναι γνωστά ως « minerval » παρά το ότι περιορίζουν, όπως υποστηρίζεται εν προκειμένω, την διά των σπουδών απόκτηση γνώσεων), της επετράπη δε να παρακολουθήσει μαθήματα κατά το έτος 1982/1983. Η αίτηση απαλλαγής απορρίφθηκε τον Οκτώβριο του 1983. Δεδομένου ότι αρνήθηκε να καταβάλει τα δίδακτρα για το εν λόγω έτος καθώς και για το έτος 1983/1984 δεν έγινε δεκτή η εγγραφή της και έτσι έπαψε να ισχύει η άδεια παραμονής της. Επιπλέον, βάσει της γαλλικής ρυθμίσεως περί ελέγχου συναλλάγματος οι γονείς της έχασαν το δικαίωμα να της αποστέλλουν χρήματα στο Βέλγιο.

Μετά την άσκηση προσφυγής ενώπιον του εθνικού δικαστηρίου, της χορηγήθηκε προσωρινή βεβαίωση εγγραφής και της επετράπη να συνεχίσει την παρακολούθηση των μαθημάτων πράγμα που επέτρεψε στους γονείς της να της στέλνουν χρήματα.

Η Επιτροπή δηλώνει, πράγμα που δεν αμφισβήτησαν ούτε οι καθών ούτε τα άλλα μέρη ότι, το Βέλγιο είναι πλέον το μόνο κράτος μέλος που επιβάλλει στους υπηκόους άλλων κρατών μελών υψηλότερα δίδακτρα από τα επιβαλλόμενα στους βέλγους υπηκόους, με μόνη εξαίρεση την Ελλάδα όπου οι βέλγοι σπουδαστές καλούνται να καταβάλλουν υψηλότερα δίδακτρα από τους άλλους σπουδαστές για λόγους αμοιβαιότητας.

Η βελγική ρύθμιση στηρίζεται εξ ολοκλήρου στην ιθαγένεια και όχι στην κατοικία. Στο βέλγο υπήκοο ουδέποτε επιβάλλονται δίδακτρα ακόμη και αν έζησε την υπόλοιπη ζωή του εκτός Βελγίου ή οι γονείς του ζουν εκτός Βελγίου και δεν καταβάλλουν φόρους στο βελγικό δημόσιο. Οι μη Βέλγοι καταβάλλουν δίδακτρα εκτός αν έχουν απαλλαγεί. Οι καθών ανέφεραν ότι περίπου το 84 % των μη βέλγων σπουδαστών (που ανέρχονται σε 4 050 δηλαδή σε ποσοστό 4,25 % του συνόλου των σπουδαστών) απαλλάσσονται, οι δε κύριες κατηγορίες απαλλασσομένων σπουδαστών είναι:

α) εκείνοι των οποίων η μητέρα ή ο πατέρας έχει τη βελγική ιθαγένεια ή διαμένει στο Βέλγιο ή ασκεί εκεί την κύρια επαγγελματική δραστηριότητά του/της και υπόκειται στη βελγική φορολογία·

β) οι σπουδαστές που διαμένουν οι ίδιοι στο Βέλγιο, όπου ασκούν την κύρια επαγγελματική δραστηριότητά τους και φορολογούνται·

γ) οι υπήκοοι του Λουξεμβούργου·

δ) οι τυχόντες απαλλαγής κατά διακριτική ευχέρεια όπως οι υπήκοοι ορισμένων υπό ανάπτυξη χωρών.

Παρ' όλες αυτές τις περιπτώσεις απαλλαγής φαίνεται ότι 650 περίπου αλλοδαποί σπουδαστές καλούνται να καταβάλλουν τα εν λόγω δίδακτρα.

Έκπληξη προκαλεί εκ πρώτης όψεως το ότι ένα κράτος μέλος διατηρεί αυτή την επιβάρυνση, αν ληφθεί υπόψη το προοίμιο και οι στόχοι που επιδιώκει η Συνθήκη, καθώς και το πλεονέκτημα που αντιπροσωπεύει για την Κοινότητα και για το άτομο το γεγονός ότι οι σπουδαστές είναι σε θέση να σπουδάσουν σε άλλα κράτη μέλη εκτός από το δικό τους ιδίως μάλιστα ενόψει της αύξουσας ειδίκευσης όταν αναπτύσσονται και διδάσκονται σε βάθος

ειδικά θέματα σε ορισμένα εκπαιδευτικά ιδρύματα. Την ίδια έκπληξη προκαλεί η διατήρηση των διδάκτρων ενόψει:

α) των προτάσεων που υπέβαλε η Επιτροπή προς το Συμβούλιο το 1978 κατόπιν του προγράμματος δράσεως που υιοθετήθηκε το 1976 σε σύνοδο του τελευταίου και των υπουργών παιδείας, προγράμματος που αφορούσε, μεταξύ άλλων, τα μέτρα για την προώθηση της ελεύθερης κυκλοφορίας και της κινητικότητας των εργαζομένων τα οποία και εγκρίθηκαν καταρχήν το 1980 από το Συμβούλιο και τους υπουργούς παιδείας, ότι δηλαδή τα δίδακτρα για τους σπουδαστές από άλλα κράτη μέλη σε ανώτατα εκπαιδευτικά ιδρύματα δεν πρέπει να είναι « υψηλότερα από τα ισχύοντα για τους ημεδαπούς σπουδαστές » (βλ. OJ C 38 της 19. 2. 1976, σ. 1, και έγγρ. COM(78) 468 τελικό) και

β) το ψήφισμα του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου το 1982 με το οποίο το Βέλγιο καλείται « να καταργήσει κάθε μέτρο διακρίσεως όσον αφορά τα τέλη εγγραφής στα εκπαιδευτικά ιδρύματα » (EE C 334 της 20. 12. 1982, σ. 93).

Το πραγματικό επιχείρημα που προβλήθηκε κατά τη συζήτηση για να δικαιολογηθούν τα δίδακτρα είναι ότι πριν από το 1976 υπήρχε πληθώρα σπουδαστών από άλλες χώρες της Κοινότητας και ότι οι υπήκοοι άλλων κρατών μελών που σπουδάζουν στο Βέλγιο αντιπροσωπεύουν ποσοστό επί του συνόλου των σπουδαστών υψηλότερο από το αντίστοιχο σε οποιοδήποτε άλλο κράτος μέλος. Τα εν λόγω δίδακτρα που αντιπροσώπευαν ποσοστό μικρότερο του 50 % του πραγματικού κόστους της παροχής της εκπαιδεύσεως, θεσπίστηκε όχι για να μειωθεί η συρροή σπουδαστών αλλά « για να εξασφαλιστεί κάποια οικονομική ισορροπία ». Αποτελούν τη συνεισφορά του αλλοδαπού σπουδαστού στις δαπάνες, οι οποίες στην περίπτωση των βέλγων σπουδαστών καλύπτονται από τμήμα του φόρου που καταβάλλουν οι κατοικούντες στο Βέλγιο. Όπως υποστηρίζει η Επιτροπή, η επιβολή των διδάκτρων οδήγησε πράγματι από το 1976 σε μείωση του αριθμού των σπουδαστών που μεταβαίνουν στο Βέλγιο για σπουδές, το σημείο όμως αυτό αμφισβητείται.

Το Βελγικό Δημόσιο και η Γαλλική Κοινότητα που έχει, στη Λιέγη, την ευθύνη της εκπαίδευσης στον τομέα της τέχνης, ισχυρίζονται ότι η πολιτική στον τομέα της εκπαίδευσης, περιλαμβανομένης και της επιβολής διδάκτρων, εξακολουθεί να εμπίπτει στην αρμοδιότητα των κρατών μελών. Όπως και οι παρεμβαίνουσες Δανική και Βρετανική Κυβέρνηση, υποστηρίζουν ότι η επιβολή των εν λόγω διδάκτρων δεν παραβιάζει κανένα κανόνα του κοινοτικού δικαίου. Η Συνθήκη δεν παρέχει το δικαίωμα στους υπηκόους των κρατών μελών να μεταβαίνουν σε άλλο κράτος μέλος για πραγματοποίηση σπουδών ή να γίνονται δεκτοί σε σειρά μαθημάτων με τους ίδιους όρους, όσον αφορά τα δίδακτρα και τη χορήγηση παροχών, όπως και οι ημεδαποί. Η κατάσταση διαφέρει αν ο υποψήφιος σπουδαστής είναι ήδη διακινούμενος εργαζόμενος ή συντηρούμενο πρόσωπο διακινούμενου εργαζομένου. Το άρθρο 7 της Συνθήκης αποτελεί διάταξη πολύ γενική ώστε να παρέχει αυτά τα δικαιώματα· δεν υπάρχει κανένας ειδικός κανόνας του παράγωγου δικαίου που να έχει θεσπιστεί δυνάμει κάποιας άλλης διάταξης της Συνθήκης και να επεκτείνει σχετικώς τη γενική διάταξη του άρθρου 7. Δεν μπορούν, εξάλλου, να προβληθούν τα άρθρα 59 και 60 της Συνθήκης τα οποία δεν αφορούν την εκπαίδευση ούτε άλλες υπηρεσίες παρεχόμενες από το κράτος δωρεάν ή έναντι τέλους που δεν έχει καμιά αντιστοιχία με το πραγματικό τους κόστος και κυρίως στο πλαίσιο της κοινωνικής πολιτικής. Ακόμη και αν οι διατάξεις αυτές της Συνθήκης έχουν εφαρμογή στην περίπτωση ιδιωτικών ιδρυμάτων που παρέχουν εκπαίδευση επί κερδοσκοπικής βάσεως, τα κρατικά ιδρύματα αποκλείονται δυνάμει των άρθρων 59 και 60 της Συνθήκης. Διαφορετικά, οι σπουδαστές από άλλα κράτη μέλη θα μπορούσαν όχι μόνο να απαιτήσουν τις υπηρεσίες που παρέχονται στους ημεδαπούς και που χρηματοδοτούνται κατά μεγάλο μέρος από τους φόρους που καταβάλλουν οι ημεδαποί, αλλά

και να αποκλείσουν από τις διαθέσιμες θέσεις στα εκπαιδευτικά ιδρύματα τους ημεδαπούς στην περίπτωση που είναι περιορισμένος ο αριθμός τους. Περαιτέρω, στην ίδια αυτή υπόθεση, μπορεί να υποστηριχτεί ότι οι εν λόγω σπουδαστές θα είχαν επίσης το δικαίωμα να λαμβάνουν τις υποτροφίες που χορηγούνται στους ημεδαπούς, με τις ίδιες προϋποθέσεις όπως και οι ημεδαποί. Η λύση αυτή είναι αδιανόητη λαμβανομένων υπόψη των διαφορών ως προς τη μορφή και το επίπεδο των επιδομάτων καθώς και της διαφοράς ως προς τον αριθμό των σπουδαστών που μετακινούνται στα διάφορα κράτη μέλη. Εν πάση περιπτώσει, το δικαίωμα παραμονής σε άλλο κράτος μέλος περιορίζεται στη διάρκεια της παροχής των υπηρεσιών, στην πραγματικότητα δε επιδιώχθηκε ο περιορισμός του δικαιώματος παραμονής σε βραχείες περιόδους.

Η Gravier υποστηρίζει ότι αν η έννοια της Ευρωπαϊκής Κοινότητας έχει κάποια πρακτική σημασία θα πρέπει να θεωρηθεί ότι επιτρέπει στους σπουδαστές να φοιτούν σε εκπαιδευτικά ιδρύματα άλλων κρατών μελών. Και η Gravier και η Επιτροπή στηρίζονται κυρίως στο άρθρο 59 της Συνθήκης. Η εκπαίδευση αποτελεί υπηρεσία. Αυτό δέχτηκε το Δικαστήριο στις συνεκδικασθείσες υποθέσεις 286/82 και 26/83, *Luisi και Carbone* κατά *Ministero del Tesoro* (απόφαση της 31ης Ιανουαρίου 1984). Δέχτηκε επίσης ότι αφού το πρόσωπο έχει το δικαίωμα να μεταβεί σε άλλο κράτος μέλος για να παράσχει υπηρεσίες, αντίστοιχο δικαίωμα έχει και το πρόσωπο που επιθυμεί να αποδεχθεί αυτές τις υπηρεσίες να μεταβεί προς το σκοπό αυτό στο κράτος μέλος του παρέχοντος. Οι υπηρεσίες στον τομέα της εκπαίδευσης παρέχονται κανονικά έναντι αμοιβής. Δεν ασκεί επιρροή το γεγονός ότι ο σπουδαστής ενδεχομένως δεν καταβάλλει το πραγματικό κόστος. Πράγματι, εφόσον αμείβεται ο παρέχων τις υπηρεσίες είναι αδιάφορο το ποιος καταβάλλει την αμοιβή. Κατά τη διάρκεια των σπουδών ο σπουδαστής έχει δικαίωμα διαμονής ως αποδέκτης υπηρεσιών δυνάμει της οδηγίας του Συμβουλίου 73/148/ΕΟΚ της 21ης Μαΐου 1973 (ΕΕ ειδ. έκδ. 06/001, σ. 144). Η επιβολή επιπλέον τέλους στους αλλοδαπούς μπορεί είτε να τους δημιουργήσει σοβαρά προβλήματα είτε ακόμη και να μη τους επιτρέψει την πραγματοποίηση συγκεκριμένων σπουδών. Αυτό αποτελεί περιορισμό του δικαιώματος πραγματοποιήσεως σπουδών που έχει δυσμενείς συνέπειες και για το σπουδαστή και για την Κοινότητα. Αντιβαίνει στο πρόγραμμα δράσεως που υιοθέτησε το Συμβούλιο και οι υπουργοί παιδείας το 1976 το οποίο περιλαμβάνει σειρά μέτρων προς θέσπιση με σκοπό την προώθηση της ελεύθερης κυκλοφορίας και της κινητικότητας των εργαζομένων. Αντιβαίνει στις προτάσεις που υπέβαλε η Επιτροπή προς το Συμβούλιο το 1978 (στις οποίες αναφέρθηκα πιο πάνω), τις οποίες δέχτηκε η επιτροπή εκπαιδεύσεως και ενέκριναν καταρχήν το Συμβούλιο και οι Υπουργοί Παιδείας το 1980. Συντρέχει εξάλλου παράβαση του άρθρου 7 της Συνθήκης, δεδομένου ότι η επιβολή επιπλέον διδάκτρων αναλόγως της ιθαγένειας επηρεάζει την ελευθερία του σπουδαστή να πραγματοποιήσει σπουδές επαγγελματικής ειδίκευσης που θα τον προετοιμάσουν στην ανάληψη εργασίας σε συγκεκριμένο τομέα και εμποδίζει την πραγματοποίηση του στόχου της ελεύθερης κυκλοφορίας των προσώπων στην οποία αναφέρεται το άρθρο 3γ) της Συνθήκης.

Τα προβλήματα που ανακύπτουν είναι και δύσκολα και λεπτά, μεταξύ άλλων, λόγω των ενδεχομένων συνεπειών της λύσεώς τους σε άλλους τομείς πέραν του μόνου επίδικου εν προκειμένω, δηλαδή των επιβαλλομένων διδάκτρων.

Καίτοι η Gravier και η Επιτροπή επικαλούνται πρωτίστως το άρθρο 59 της Συνθήκης που εντάσσεται στο κεφάλαιο 3 («Οι υπηρεσίες») του τίτλου III «η ελεύθερη κυκλοφορία των προσώπων, των υπηρεσιών και των

κεφαλαίων » θεωρώ σκόπιμο να αρχίσω με το μόνο άρθρο της Συνθήκης που αναφέρεται στη διάταξη περί παραπομπής, δηλαδή το άρθρο 7 που ανήκει στον τίτλο Ι « Αρχές ». Η διάταξη αυτή ορίζει: « Εντός του πεδίου εφαρμογής της παρούσης συνθήκης και με την επιφύλαξη των ειδικών διατάξεών της, απαγορεύεται κάθε διάκριση λόγω ιθαγενείας. Το Συμβούλιο, προτάσει της Επιτροπής και κατόπιν διαβουλεύσεως με την Συνέλευση, δύναται να λαμβάνει με ειδική πλειοψηφία μέτρα για την απαγόρευση των διακρίσεων αυτών ».

Είναι σαφές εν προκειμένω ότι τα εν λόγω δίδακτρα αποτελούν πράγματι διάκριση λόγω ιθαγενείας. Η διάκριση αυτή είναι « εντός του πεδίου εφαρμογής της παρούσης Συνθήκης »; Όλα τα μέρη στη δίκη ομολογούν ότι η παιδεία καθεαυτή δεν ορίζεται ως ένα από τα καθήκοντα ή μια από τις δράσεις της Κοινότητας. Αναφέρθηκε πάντως η υπόθεση 9/74, *Casagrande* κατά *Landeshauptstadt München*, [1974] ECR 773, 779, στην οποία το Δικαστήριο έκρινε:

« Η πολιτική της εν γένει και της επαγγελματικής εκπαίδευσης δεν εμπίπτει καθεαυτή στους τομείς που η Συνθήκη ανέθεσε στην αρμοδιότητα των κοινοτικών οργάνων, πλην όμως δεν έπεται ότι η άσκηση των αρμοδιοτήτων που μεταβιβάστηκαν στην Κοινότητα περιορίζεται κατά κάποιο τρόπο, αν είναι ικανή να επηρεάσει τα μέτρα που λαμβάνονται προς εφαρμογή πολιτικής όπως η πολιτική της εν γένει και της επαγγελματικής εκπαίδευσης· τα κεφάλαια 1 και 2 του τίτλου ΙΙΙ της Συνθήκης περιέχουν αρκετές διατάξεις, η εφαρμογή των οποίων μπορεί να έχει επίπτωση επί της πολιτικής αυτής » (σκέψη 6).

Στην υπόθεση 152/82, *Forcheri* κατά *Βελγίου*, Συλλογή 1983, σ. 2323, το Δικαστήριο ασχολήθηκε με το ερώτημα « αν η δυνατότητα συμμετοχής σε κύκλο μαθημάτων, ιδίως εκείνων που αφορούν την επαγγελματική εκπαίδευση, εμπίπτει στο πεδίο εφαρμογής της Συνθήκης » (σκέψη 13).

Το άρθρο 128 της Συνθήκης προβλέπει ότι το Συμβούλιο, προτάσει της Επιτροπής και κατόπιν διαβουλεύσεως με την Οικονομική και Κοινωνική Επιτροπή, θεσπίζει τις γενικές αρχές για την εφαρμογή κοινής πολιτικής επαγγελματικής εκπαιδεύσεως ικανής να συμβάλλει στην αρμονική ανάπτυξη τόσο των εθνικών οικονομιών όσο και της κοινής αγοράς. Με την απόφαση του Συμβουλίου 63/266 της 2ας Απριλίου 1963 (ΕΕ ειδ. έκδ. 05/001, σ. 12) θεσπίστηκαν οι γενικές αρχές για την εφαρμογή κοινής πολιτικής επαγγελματικής καταρτίσεως. Στις αιτιολογικές σκέψεις της απόφασης αναφέρεται ότι η εφαρμογή αποτελεσματικής κοινής πολιτικής επαγγελματικής καταρτίσεως θα ευνοήσει την πραγματοποίηση της ελεύθερης κυκλοφορίας των εργαζομένων και ότι κάθε άτομο πρέπει να έχει, στις διάφορες φάσεις της επαγγελματικής ζωής του, τη δυνατότητα να λάβει προσήκουσα κατάρτιση, να επιμορφωθεί και να τύχει της επαγγελματικής επαναπροσαρμογής την οποία χρειάζεται. Η απόφαση θέτει ως αρχή ότι η κοινή πολιτική επαγγελματικής καταρτίσεως πρέπει να αποσκοπεί σε ορισμένους θεμελιώδεις στόχους που είναι μεταξύ άλλων η πραγματοποίηση των προϋποθέσεων εκείνων που επιτρέπουν σε κάθε άτομο να έχει πραγματικά το δικαίωμα να λάβει την προσήκουσα επαγγελματική κατάρτιση και η προσφορά στον καθένα, ανάλογα με τις επιδιώξεις του, τις ικανότητές του, τις γνώσεις και τις εμπειρίες του από την εργασία, της δυνατότητας προσβάσεως σε ανώτερο επαγγελματικό επίπεδο ή της προετοιμασίας για νέα δραστηριότητα ανωτέρου επιπέδου.

Βάσει του άρθρου 128 και της αποφάσεως 63/266, το Δικαστήριο έκρινε εν τέλει στην υπόθεση *Forcheri*:

« Κατά συνέπεια, έστω και αν η πολιτική διδασκαλίας και εκπαιδεύσεως δεν εμπίπτει στους τομείς που έχουν υπαχθεί, βάσει της συνθήκης, στην αρμοδιότητα των κοινοτικών οργάνων, ωστόσο, η δυνατότητα προσβάσεως σε παρόμοιες μορφές εκπαιδεύσεως εμπίπτει στο πεδίο εφαρμογής της συνθήκης.

Επομένως, όταν ένα κράτος οργανώνει κύκλους μαθημάτων που αφορούν ιδίως την επαγγελματική εκπαίδευση, το να αξιώνει από υπήκοο κράτους μέλους, που είναι νόμιμα εγκατεστημένος στο πρώτο κράτος μέλος, τέλος εγγραφής, το οποίο δεν ζητείται από τους υπηκόους του εν λόγω κράτους, ως προϋπόθεση συμμετοχής στα μαθήματα αυτά, συνιστά δυσμενή διάκριση λόγω ιθαγένειας, την οποία απαγορεύει το άρθρο 7 της συνθήκης » (σκέψεις 17 και 18).

Υπάρχουν διαφορές μεταξύ εκείνης και της υπό κρίση υποθέσεως. Η Forcheri ήταν σύζυγος υπαλλήλου των Κοινοτήτων που όφειλε να διαμένει στο Βέλγιο. Το Δικαστήριο δέχτηκε ότι ο υπάλληλος αυτός πρέπει να απολαύει όλων των πλεονεκτημάτων που απορρέουν από το κοινοτικό δίκαιο για τους υπηκόους των κρατών μελών στους τομείς της ελεύθερης κυκλοφορίας των προσώπων, της ελευθερίας εγκαταστάσεως και της κοινωνικής προστασίας. Στο προοίμιο του κανονισμού 1612/68 του Συμβουλίου (ΕΕ ειδ. έκδ. 05/001, σ. 33) αναφέρεται ότι η ελεύθερη κυκλοφορία που θεσπίζει το άρθρο 48 της Συνθήκης συνιστά για τους εργαζομένους και τις οικογένειές τους θεμελιώδες δικαίωμα. Κατά το άρθρο 7 του κανονισμού αυτού ο εργαζόμενος έχει ο ίδιος το δικαίωμα, υπό τους αυτούς όρους όπως και οι ημεδαποί, να φοιτά στις επαγγελματικές σχολές και στα κέντρα επαναπροσαρμογής ή επανεκπαιδεύσεως. Εξάλλου κατά το άρθρο 12, τα τέκνα του εργαζόμενου αυτού γίνονται δεκτά στα μαθήματα γενικής εκπαιδεύσεως, μαθητείας και επαγγελματικής εκπαιδεύσεως υπό τους ίδιους όρους με τους υπηκόους αυτού του κράτους εφόσον διαμένουν στην επικράτειά του. Για τη σύζυγο δεν υπάρχει παρόμοια διάταξη, το Δικαστήριο έκρινε όμως ότι βρίσκεται στην ίδια κατάσταση δυνάμει των γενικών αρχών που προαναφέρθηκαν.

Η Gravier που δεν είναι ούτε εργαζόμενος ούτε τέκνο ούτε σύζυγος εργαζομένου δεν είχε, δυνάμει των διατάξεων του εν λόγω κανονισμού, κανένα δικαίωμα να διαμένει στο Βέλγιο. Υποστηρίζεται ότι το στοιχείο αυτό είναι μοιραίο για την αίτησή της δεδομένου ότι δεν μπορεί να αποδείξει ότι ήταν ήδη « νομίμως εγκατεστημένη » (« lawfully established »), (« licitement installée ») πριν ζητήσει να εγγραφεί στη σχολή.

Είναι σαφές ότι η Gravier δεν εμπίπτει στη συγκεκριμένη κατηγορία προσώπων με την οποία ασχολήθηκε το Δικαστήριο στην υπόθεση *Forcheri* και δεν μπορεί να ισχυριστεί ότι η περίπτωσή της κρίθηκε με την απόφαση σ' εκείνη την υπόθεση. Πάντως, δεν ερμηνεύω την απόφαση κατά την έννοια ότι αναγκαία προϋπόθεση του δικαιώματος πραγματοποιήσεως σπουδών επαγγελματικής εκπαιδεύσεως αποτελεί το δικαίωμα διαμονής. Από πλευράς πραγματικών περιστατικών είναι σαφές ότι η Forcheri ήταν νόμιμα εγκατεστημένη, δεν δικαιολογείται δε η αναγνώριση του δικαιώματος πραγματοποιήσεως σπουδών σε άτομο που βρίσκεται παράνομα στη χώρα. Κατά την άποψή μου, το ζήτημα που απομένει να λυθεί είναι το αν είναι δυνατό να επιβληθούν στον υπήκοο κράτους μέλους υψηλότερα δίδακτρα για την πραγματοποίηση σπουδών, για το λόγο και μόνο ότι δεν έχει την ιθαγένεια του κράτους μέλους στο οποίο πραγματοποιούνται οι σπουδές.

Όσον αφορά την επαγγελματική εκπαίδευση, σημείο αφετηρίας είναι το άρθρο 128 της Συνθήκης και η απόφαση 63/266. Πέραν των χωρίων στα οποία αναφέρθηκε το Δικαστήριο στην υπόθεση Forcheri, η τελευταία προβλέπει ότι πρέπει να δίνεται στον καθένα η δυνατότητα να λαμβάνει την προσήκουσα κατάρτιση με ελεύθερη επιλογή του επαγγέλματος, του τόπου καταρτίσεως, καθώς και του τόπου εργασίας. Οι σχετικές γενικές αρχές εφαρμόζονται στην κατάρτιση των νέων και ενηλίκων ατόμων που δύνανται να ασκήσουν επαγγελματική δραστηριότητα ή που ήδη την ασκούν.

« Η εφαρμογή αυτών των γενικών αρχών εμπίπτει στην αρμοδιότητα των κρατών μελών και των αρμοδίων οργάνων της Κοινότητος στο πλαίσιο της Συνθήκης ». Έτσι, δυνάμει της τέταρτης αρχής η Επιτροπή, σε στενή συνεργασία με τα κράτη μέλη, πραγματοποιεί « μελέτες και έρευνες στον τομέα της επαγγελματικής καταρτίσεως για την εξασφάλιση της εφαρμογής της κοινής πολιτικής, κυρίως για να προωθηθούν οι δυνατότητες απασχολήσεως και η γεωγραφική και επαγγελματική κινητικότης των εργαζομένων εντός της Κοινότητος ». Γίνεται ανταλλαγή πληροφοριών, εμπειριών και εκπαιδευτών, επιδιώκεται δε η εναρμόνιση όσον αφορά το ποιοτικό επίπεδο.

Η απόφαση αυτή καθώς και οι από 18 Ιουλίου 1966 συστάσεις της Επιτροπής, όσον αφορά τον επαγγελματικό προσανατολισμό (66/48/ ΕΟΚ), « οι γενικές κατευθύνσεις για την εκπόνηση προγράμματος δράσεως στο κοινοτικό επίπεδο όσον αφορά την επαγγελματική εκπαίδευση » του Συμβουλίου (JO C 81 της 12. 8. 1971, σ. 5), το ψήφισμα του Συμβουλίου και των υπουργών παιδείας που συνήλθαν στις 13 Δεκεμβρίου 1976 σχετικά με τη λήψη μέτρων προς βελτίωση της προετοιμασίας των νέων για την άσκηση επαγγελματικής δραστηριότητας και διευκόλυνση της μεταβάσεώς τους από το εκπαιδευτικό στο επαγγελματικό στάδιο (OJ C 308 της 30. 12. 1976, σ. 1) και το από 11 Ιουλίου 1983 ψήφισμα του Συμβουλίου περί « πολιτικής της επαγγελματικής κατάρτισης στην Ευρωπαϊκή Κοινότητα κατά τη δεκαετία του 1980 » (ΕΕ C 193 της 20. 7. 1983, σ. 2) υπογραμμίζουν την ιδιαίτερη προσοχή που έδωσαν τα κοινοτικά όργανα στην οργάνωση και τη βελτίωση της επαγγελματικής εκπαιδεύσεως σε ολόκληρη την Κοινότητα. Δεν χωρεί αμφιβολία ότι τα μέτρα αυτά στηρίζονται εν μέρει στην επιθυμία βελτιώσεως της ποιότητας και του επιπέδου ζωής των εργαζομένων εντός της Κοινότητας και προωθήσεως έτσι της οικονομικής ανάπτυξης. Νομίζω ότι αποβλέπουν επίσης στην εξασφάλιση της κινητικότητας των εργαζομένων εντός της Κοινότητας. Νομίζω ότι αν ένα άτομο επιθυμεί πράγματι να εργαστεί σε άλλο κράτος μέλος (και να ασκήσει τα εκ του άρθρου 48 δικαιώματά του) ή να εγκατασταθεί σε άλλο κράτος μέλος (και να ασκήσει τα εκ του άρθρου 52 δικαιώματά του) ή να παράσχει υπηρεσίες (και να ασκήσει τα εκ του άρθρου 59 δικαιώματά του ως παρέχων υπηρεσίες) στο πλαίσιο συγκεκριμένου επαγγέλματος θα χρειαστεί πιθανότατα κάποια εκπαίδευση ή ορισμένα τυπικά προσόντα σ' αυτό το κράτος μέλος. Αυτό μπορεί να ισχύει τόσο για τα εξειδικευμένα και μη επαγγέλματα για τα οποία χρησιμοποιείται κάποια ιδιαίτερη τεχνική ή πρακτική σε ορισμένες χώρες όσο και για τα πρόσωπα που έχουν τα προσόντα για την άσκηση επαγγέλματος, τα οποία πρέπει να πληρούν τις προϋποθέσεις εκπαιδεύσεως που απαιτεί κάποιος επαγγελματικός σύλλογος ή που έχει καθορίσει το κράτος. Η μετακίνηση με σκοπό την απόκτηση ορισμένου προσόντος είτε υπό την τυπική μορφή του πτυχίου είτε υπό τη μορφή της εμπειρίας από την παρακολούθηση εκπαιδευτικού τμήματος αποτελεί το αναγκαίο επιστέγασμα του δικαιώματος μεταβάσεως προς εργασία σε ορισμένη χώρα. Το ένα αποτελεί προϋπόθεση του άλλου, νομίζω δε ότι αυτή η μορφή επαγγελματικής εκπαιδεύσεως εμπίπτει στο « πεδίο εφαρμογής της Συνθήκης » κατά την έννοια του άρθρου 7. Δεν πρέπει να γίνονται διακρίσεις λόγω ιθαγενείας ως προς τους όρους υπό τους οποίους μπορούν να τύχουν επαγγελματικής εκπαιδεύσεως οι σπουδαστές των κρατών μελών.

Ωστόσο, δεν νομίζω ότι η επιθυμία αποκτήσεως προσόντων σε κάποιο κράτος μέλος προς το σκοπό αναλήψεως εργασίας ή ασκήσεως επαγγέλματος ή εμπορικής δραστηριότητας αποτελεί τη μόνη μορφή επαγγελματικής εκπαιδεύσεως που εμπίπτει στο πεδίο εφαρμογής της Συνθήκης, καίτοι νομίζω ότι είναι αυτή που εμπίπτει σαφέστερα.

Ορισμένοι τομείς μπορεί να μη διδάσκονται ή να μη διδάσκονται εξ ολοκλήρου σε ορισμένα κράτη μέλη· ένας τομέας μπορεί να διδά-

σκεται καλύτερα στα ιδρύματα ενός κράτους μέλους παρά σ' εκείνα του κράτους μέλους της ιθαγένειας του υποψηφίου σπουδαστή· σε ορισμένους τεχνικούς τομείς ο σπουδαστής έχει ενδεχομένως συμφέρον να παρακολουθήσει μαθήματα σε ιδρύματα δύο διαφορετικών κρατών μελών που χρησιμοποιούν διαφορετικές μεθόδους. Πρόκειται απλώς για παραδείγματα, αφού όμως ο σπουδαστής θα έχει πλήρη δυνατότητα διακινήσεως ως εργαζόμενος όταν θα έχει αποκτήσει τα σχετικά προσόντα ή ως προτιθέμενος να εγκατασταθεί, μπορεί να θεωρήσει χρήσιμη ή μάλιστα αναγκαία τη μετάβασή του σε άλλο κράτος μέλος προς εκπαίδευση ή απόκτηση των σχετικών προσόντων. Είναι αναμφισβήτητο ότι θα έχει αυτά τα δικαιώματα μόλις αποκτήσει την ιδιότητα του εργαζομένου και μεταβεί σε άλλο κράτος μέλος προκειμένου να αναλάβει εργασία ή μόλις συστήσει επιχείρηση σε άλλο κράτος μέλος. Νομίζω ότι παρεπόμενο του δικαιώματός του να διακινείται ως εργαζόμενος είναι και το δικαίωμα να μη υφίσταται διακρίσεις λόγω της ιθαγένειάς του στην περίπτωση που επιθυμεί να διακινηθεί κατά τη διάρκεια της επαγγελματικής του εκπαίδευσης, είτε πριν είτε αφού αρχίσει πράγματι να εργάζεται.

Όσον αφορά το άρθρο 7, νομίζω ότι η επαγγελματική εκπαίδευση εμπίπτει γενικώς στο πεδίο εφαρμογής της Συνθήκης, ανεξαρτήτως του αν ο σπουδαστής έχει ήδη αποφασίσει ή όχι ότι επιθυμεί να εργαστεί ή να εγκατασταθεί σε άλλο κράτος μέλος, χωρίς να απαιτείται να αποδείξει την ύπαρξη αντικειμενικού λόγου που τον ώθησε στην επιλογή συγκεκριμένης σχολής ή χώρας για την πραγματοποίηση της εκπαίδευσής του.

Αν ένας σπουδαστής γίνεται ή θα γινόταν δεκτός να παρακολουθήσει κύκλο εκπαιδεύσεως υπό τον όρο και μόνο ότι θα καταβάλλει τα επιβαλλόμενα στους αλλοδαπούς πρόσθετα δίδακτρα για την πραγματοποίηση επαγγελματικής εκπαιδεύσεως νομίζω ότι πρέπει να θεωρηθεί ότι δικαιούται να την πραγματοποιήσει χωρίς να καταβάλει αυτά τα δημιουργικά διακρίσεων δίδακτρα και χωρίς εξάλλου να υποχρεούται να αποδείξει ότι είναι « νομίμως εγκατεστημένος » στο συγκεκριμένο κράτος μέλος.

Σε απάντηση στο δεύτερο ερώτημα (που υποβάλλεται για την περίπτωση που θα γίνει δεκτή αυτή η άποψη ως προς το πρώτο) νομίζω ότι η εκπαίδευση που προετοιμάζει και οδηγεί άμεσα στην απόκτηση των προσόντων για την άσκηση συγκεκριμένου επαγγέλματος, εμπορικής ή άλλης έμμισθης δραστηριότητας ή που παρέχει την αναγκαία κατάρτιση και ικανότητα για την άσκησή τους, εφόσον δεν απαιτείται κανένα τυπικό προσόν, και η οποία υπερακοντίζει την κατάρτιση που αποκτάται μέσω της γενικής εκπαιδεύσεως, αποτελεί επαγγελματική εκπαίδευση. Η επαγγελματική εκπαίδευση δεν περιορίζεται μόνο στα χειρωνακτικά ή τεχνικά επαγγέλματα αλλά περιλαμβάνει όλα τα επαγγέλματα και όλες τις έμμισθες δραστηριότητες. Δεν περιορίζεται εξάλλου στην περαιτέρω ή προχωρημένη επαγγελματική εκπαίδευση εκείνων που απασχολούνται ήδη στη συγκεκριμένη εργασία.

Καίτοι η γενική εκπαίδευση μνημονεύεται στα κοινοτικά έγγραφα που επικαλέστηκαν οι διάδικοι, δεν νομίζω ότι υπάρχει σαφής σχέση μεταξύ αυτής και των άρθρων 48 ή 52 ή οποιασδήποτε άλλης διάταξης εκτός του άρθρου 59 (που θα εξετάσω στη συνέχεια) που να επιτρέπει το συμπέρασμα, βάσει των επιχειρημάτων που προβλήθηκαν στην υπό κρίση υπόθεση, ότι η γενική εκπαίδευση εμπίπτει στο πεδίο εφαρμογής της Συνθήκης ώστε να ισχύει η απαγόρευση του άρθρου 7.

Στο εθνικό δικαστήριο εναπόκειται εν προκειμένω να κρίνει αν ο κύκλος μαθημάτων για τον οποίο πρόκειται αποτελεί επαγγελματική εκπαίδευση. Βάσει των πραγματικών περιστατικών και των στοιχείων που δεν αμφισβητούνται φαίνεται ότι αποτελεί. Αν το Δικαστήριο κρίνει ότι η Gravier απέδειξε ότι πρόκειται για επαγγελματική εκπαίδευση και ότι η διάκριση ως προς τα δίδακτρα στο πλαίσιο

αυτής της εκπαίδευσης απαγορεύεται βάσει του άρθρου 7 της Συνθήκης σε συνδυασμό με τα άρθρα 48, 52 και 59, τότε δεν απαιτείται να εξετάσει το κύριο επιχείρημα που προβλήθηκε, ότι δηλαδή η διαφορετική αυτή μεταχείριση συνιστά εν πάση περιπτώσει παράβαση του άρθρου 59. Εγώ πάντως οφείλω να το εξετάσω για την περίπτωση που το Δικαστήριο κρίνει ότι δεν έχει εφαρμογή το άρθρο 7.

Οι περιορισμοί της ελεύθερης παροχής υπηρεσιών έπρεπε να έχουν καταργηθεί μέχρι το τέλος της μεταβατικής περιόδου « όσον αφορά τους υπηκόους των κρατών μελών που είναι εγκατεστημένοι σε κράτος της Κοινότητας άλλο από εκείνο του αποδέκτου της παροχής ». Στην υπόθεση *Luisi και Carbone* το Δικαστήριο έκρινε ότι, για να καταστεί δυνατή η παροχή υπηρεσιών, ο αποδέκτης αυτών μπορεί να μεταβεί στο κράτος όπου είναι εγκατεστημένος ο παρέχων τις υπηρεσίες. Αυτό κρίθηκε ότι αποτελεί το αναγκαίο επιστέγασμα του δικαιώματος του παρέχοντος τις υπηρεσίες, το οποίο μνημονεύεται ρητά στο άρθρο 60 της Συνθήκης και ανταποκρίνεται στο στόχο της ελευθερώσεως κάθε « αμειβόμενης δραστηριότητας » που δεν καλύπτεται από την ελεύθερη κυκλοφορία των εμπορευμάτων, των προσώπων και των κεφαλαίων. Η οδηγία 73/148 του Συμβουλίου, της 21ης Μαΐου 1973 (ΕΕ ειδ. έκδ. 06/001, σ. 144), αναγνωρίζει και στον παρέχοντα τις υπηρεσίες και στον αποδέκτη αυτών άδεια διαμονής για όσο διάστημα διαρκεί η παροχή υπηρεσιών. Στην εν λόγω υπόθεση κρίθηκε κατά συνέπεια ότι η ελευθερία παροχής υπηρεσιών περιλαμβάνει την ελευθερία των αποδεκτών των υπηρεσιών να μεταβαίνουν σε άλλο κράτος μέλος για να δέχονται υπηρεσίες χωρίς να παρεμποδίζονται από περιορισμούς ακόμη και όσον αφορά πληρωμές και ότι οι τουρίστες, οι υποβαλλόμενοι σε θεραπεία και εκείνοι που πραγματοποιούν ταξίδια για λόγους σπουδών ή επαγγελματικούς, πρέπει να θεωρούνται ως αποδέκτες υπηρεσιών. Οι περιορισμοί επί των πληρωμών σχετικά με τις υπηρεσίες, περιλαμβανομένης και της εκπαίδευσης, έπρεπε να καταργηθούν πριν από τη λήξη της μεταβατικής περιόδου.

Υποστηρίζεται ότι, κατά συνέπεια και δεδομένου ότι η εκπαίδευση αποτελεί υπηρεσία, η Gravier μπορούσε να μεταβεί στη Λιέγη προκειμένου να παρακολουθήσει μαθήματα χωρίς να περιορίζεται το σχετικό δικαίωμά της. Συγκεκριμένα δεν έπρεπε να υποστεί διάκριση καλούμενη να καταβάλει υψηλότερα δίδακτρα από τα επιβαλλόμενα στους βέλγους σπουδαστές. Το ότι η εκπαίδευση αποτελεί υπηρεσία προκύπτει, όπως υποστηρίχτηκε, και από την έκτη οδηγία ΦΠΑ που επιτρέπει την εξαίρεση της εκπαίδευσης από τις υπηρεσίες που κατά κανόνα υπόκεινται σε φόρο.

Κατά το άρθρο 60 της Συνθήκης, οι υπηρεσίες περιλαμβάνουν βιομηχανικές, εμπορικές, βιοτεχνικές δραστηριότητες καθώς και δραστηριότητες των ελευθέρων επαγγελμάτων. Δεδομένου ότι ο ορισμός αυτός δεν είναι περιοριστικός, νομίζω ότι η εκπαίδευση μπορεί κάλλιστα να αποτελεί υπηρεσία με την επιφύλαξη άλλων διατάξεων του άρθρου αυτού.

Η πρώτη παράγραφος του άρθρου 60 ορίζει πάντως ότι « κατά την έννοια της παρούσης Συνθήκης, ως υπηρεσίες νοούνται οι παροχές που κατά κανόνα προσφέρονται αντί αμοιβής, εφόσον δεν διέπονται από τις διατάξεις τις σχετικές με την ελεύθερη κυκλοφορία των εμπορευμάτων, των κεφαλαίων και των προσώπων ».

Το Δικαστήριο έχει ήδη κρίνει ότι ορισμένες δραστηριότητες αποτελούν υπηρεσίες κατά την έννοια των άρθρων 59 έως 66 της Συνθήκης μόνο εφόσον αποτελούν οικονομικές δραστηριότητες υπό το φως του άρθρου 2 της Συνθήκης (υποθέσεις 36/74, *Walrave* κατά *Union cycliste internationale*, [1974] ECR 409, και 13/76, *Dona* κατά *Mantero*, [1976] ECR 133).

Υποστηρίχτηκε ότι οι εκπαιδευτικοί πληρώνονται κατά κανόνα, άρα οι υπηρεσίες που παρέχουν « κατά κανόνα προσφέρονται αντί αμοιβής », είναι δε αδιάφορο το ποιος πληρώνει τελικά. Αυτό ευσταθεί ίσως όσον

αφορά την ιδιωτική εκπαίδευση σε ίδρυμα κερδοσκοπικού χαρακτήρα, πλην όμως στην πραγματικότητα το ερώτημα είναι αν η εκπαίδευση σε σχολή χρηματοδοτούμενη εν όλω ή εν μέρει από το κράτος, όπου ο σπουδαστής δεν πληρώνει τίποτα ή καταβάλλει δίδακτρα που αποτελούν μέρος μόνο, και ίσως πολύ μικρό μέρος, των εξόδων της διδασκαλίας, πρέπει να θεωρείται ως υπηρεσία κατά τον εν λόγω ορισμό.

Η προσφεύγουσα της κύριας δίκης επικαλείται τις προτάσεις στην υπόθεση 52/79, *Procureur du Roi* κατά *Debauve*, [1980] ECR 833, ιδίως σ. 876, όπου ο γενικός εισαγγελέας Warner θεώρησε ότι η επίδικη υπηρεσία ανήκει στο είδος των υπηρεσιών επί των οποίων έχει εφαρμογή η Συνθήκη « ανεξαρτήτως της πηγής από την οποία προέρχεται η αμοιβή σε κάθε συγκεκριμένη περίπτωση ». Στην υπόθεση εκείνη επρόκειτο όμως για προγράμματα τηλεοράσεως χρηματοδοτούμενα είτε από τα τέλη που καταβάλλουν οι ιδιοκτήτες δεκτών τηλεοράσεως είτε από έσοδα εκ των διαφημίσεων. Δεν νομίζω ότι ο γενικός εισαγγελέας έλαβε υπόψη το εν προκειμένω επίδικο ζήτημα όπου το κράτος χρηματοδοτεί υπηρεσία που θεωρείται κρατική.

Βεβαίως, η φύση της παρεχόμενης υπηρεσίας δεν εξαρτάται κατ' ανάγκη από το αν η εκπαίδευση είναι δημόσια ή ιδιωτική, ώστε ευλόγως τίθεται το ερώτημα ποιος είναι ο « κανόνας » — η εκπαίδευση αντί αμοιβής ή η δωρεάν εκπαίδευση — για να κριθεί βάσει της απαντήσεως αν η εκπαίδευση αποτελεί γενικώς υπηρεσία κατά την έννοια της Συνθήκης. Αν ο όρος « κατά κανόνα » σημαίνει « συχνότερα » τότε η απάντηση σε ολόκληρη την Κοινότητα είναι πιθανώς ότι η εκπαίδευση παρέχεται συχνότερα από το κράτος καίτοι δεν είναι σπάνιο, σε ορισμένες περιπτώσεις μάλιστα είναι σύνηθες κατά την κοινή έννοια του όρου, να παρέχεται η εκπαίδευση σε εκείνους οι οποίοι, ή οι γονείς των οποίων, καταβάλλουν τα σχετικά έξοδα. Το ίδιο συμπέρασμα ισχύει νομίζω και για την περίπτωση που « κατά κανόνα » σημαίνει « συνήθως » μάλλον παρά « συχνότερα ».

Γενικώς, δεν νομίζω ότι αυτή η γενική άποψη αποτελεί την ορθή αντιμετώπιση του θέματος. Ένα μέρος της εκπαίδευσης παρέχεται στο πλαίσιο οικονομικής δραστηριότητας που αποβλέπει στην κάλυψη των εξόδων και στην πραγματοποίηση κέρδους. Για να αποτελεί υπηρεσία το είδος αυτό της εκπαίδευσης δεν απαιτείται να καταβάλλει τα δίδακτρα ο ίδιος ο σπουδαστής. Αρκεί το ότι κάποιος άλλος καταβάλλει δίδακτρα που καλύπτουν κατά προσέγγιση το πραγματικό κόστος.

Η κρατική παιδεία δεν αποτελεί πάντως οικονομική δραστηριότητα που αποβλέπει στην κάλυψη των εξόδων και στην πραγματοποίηση κέρδους αλλά εντάσσεται στο πλαίσιο της κοινωνικής πολιτικής, το δε κράτος φέρει το σύνολο ή το μεγαλύτερο μέρος των εξόδων διδασκαλίας. Κατά την άποψή μου, η εκπαίδευση αυτή δεν παρέχεται « αντί αμοιβής », κατά την έννοια του άρθρου 60. Κατά συνέπεια, ακόμη και αν οι υπηρεσίες ομοιάζουν ως προς τη φύση, διαφέρουν ως προς τον οικονομικό χαρακτηρισμό. Τείνω λοιπόν να θεωρήσω ότι η εκπαίδευση που παρέχεται εξ ολοκλήρου ή κατά το μεγαλύτερο μέρος από το κράτος δεν αποτελεί υπηρεσία κατά την έννοια της Συνθήκης. Το γεγονός ότι ο σπουδαστής καταβάλλει κάποιο ποσό δεν αρκεί να της προσδώσει το χαρακτήρα υπηρεσίας. Νομίζω όμως ότι η εκπαίδευση που παρέχεται κερδοσκοπικώς από ιδιωτικό φορέα αποτελεί υπηρεσία.

Αν θεωρηθεί εσφαλμένη η διάκριση αυτή μεταξύ των δύο μεθόδων παροχής της εκπαιδεύσεως τότε προκύπτει προφανώς, καίτοι αυτό αποτελεί πραγματικό ζήτημα, ότι η εκπαίδευση παρέχεται κατά κανόνα, δηλαδή συχνότερα ή συνήθως άνευ αμοιβής κατά την έννοια της Συνθήκης. Νομίζω πάντως ότι το συμπέρασμα αυτό είναι τεχνητό και δεν συμβιβάζεται με την απόφαση στην υπόθεση *Luisi και Carbone*, με την οποία, καίτοι εν πάση περιπτώσει δεν κρίθηκε το εν προκειμένω ουσιώδες ζήτημα, έγινε πάντως δεκτό ότι

μερικές μορφές της εκπαίδευσης — χωρίς όμως να κριθεί ότι όλες — αποτελούν υπηρεσία κατά την έννοια της Συνθήκης.

Θεωρώ εύλογο το να λαμβάνεται υπόψη και ο οικονομικός και ο ουσιαστικός χαρακτήρας των υπηρεσιών που παρέχονται στο πλαίσιο της εκπαίδευσης. Αυτό επιρρωνύεται από τις διατάξεις του άρθρου 58 της Συνθήκης (που ενσωματώνονται στο κεφάλαιο 3, δυνάμει του άρθρου 66). Το άρθρο αυτό εξαιρεί από τις εταιρίες, οι οποίες εξομοιώνονται προς τα φυσικά πρόσωπα που είναι υπήκοοι των κρατών μελών, τις εταιρίες που δεν επιδιώκουν κερδοσκοπικό σκοπό. Αυτές οι μη κερδοσκοπικές εταιρίες δεν απολαύουν άνευ περιορισμού του δικαιώματος εγκαταστάσεως ή παροχής υπηρεσιών σε άλλα κράτη μέλη. Συνέπεια αυτού είναι ότι ο υποψήφιος αποδέκτης των υπηρεσιών δεν έχει το δικαίωμα δυνάμει της Συνθήκης να μεταβεί σ' αυτά τα κράτη μέλη για να δεχτεί τις υπηρεσίες, χωρίς περιορισμούς. Στο πλαίσιο αυτό, το κρίσιμο ερώτημα δεν είναι αν το συγκεκριμένο νομικό πρόσωπο πραγματοποιεί κέρδος αλλά αν αποβλέπει στο κέρδος, όπως προκύπτει σαφώς από το γαλλικό κείμενο (« à l'exception des sociétés qui ne poursuivent pas de but lucratif ») — (« με εξαίρεση εκείνων που δεν επιδιώκουν κερδοσκοπικό σκοπό »).

Δεδομένου ότι η κρατική εκπαίδευση χρηματοδοτείται κυρίως μέσω των φόρων που καταβάλλουν οι ημεδαποί, είναι βάσιμο το επιχείρημα ότι δεν αποτελεί δυσμενή διάκριση η απαίτηση κάποιας συνεισφοράς από εκείνους που δεν συνεισφέρουν άμεσα ούτε έμμεσα στο κοινό συμφέρον. Η περίπτωση όμως διαφέρει εν προκειμένω, δεδομένου ότι τα δίδακτρα δεν επιβάλλονται στους μη φορολογούμενους ημεδαπούς και σε ορισμένες άλλες κατηγορίες προσώπων που δεν συνεισφέρουν με κανένα τρόπο στην κάλυψη του κόστους της εκπαίδευσης ή που ενδεχομένως απαλλάσσονται.

Υποστηρίχτηκε ότι η εκπαίδευση του είδους της επίδικης εν προκειμένω δεν αποτελεί υπηρεσία διότι οι υπηρεσίες είναι κατά κανόνα μικρής διαρκείας και δεν αναγνωρίζεται δικαίωμα μακρότερης διαμονής. Η άποψη αυτή μου φαίνεται εσφαλμένη. Το δικαίωμα διαμονής πρέπει να περιορίζεται στη διάρκεια του κύκλου μαθημάτων — πρέπει να πρόκειται για πραγματική και γνήσια σειρά μαθημάτων — για να μπορεί να παρέχει δικαιώματα καθόσον η εκπαίδευση αποτελεί υπηρεσία, όπως προκύπτει από την οδηγία 73/148.

Ενώπιον του Δικαστηρίου τονίστηκε το θέμα των πιθανών αποτελεσμάτων της αποφάσεως στην υπό κρίση υπόθεση επί άλλων ζητημάτων και ιδίως επί του θέματος των υποτροφιών που χορηγούνται στους σπουδαστές. Στο πλαίσιο αυτών των προτάσεων δεν ασχολούμαι με τις υποτροφίες ως αντιδιαστελλόμενες από τα δίδακτρα. Το Δικαστήριο δεν διαθέτει επαρκή στοιχεία ως προς τη βάση επί της οποίας χορηγούνται αυτές οι υποτροφίες εντός της Κοινότητας ώστε να σχηματίσει σχετική πεποίθηση. Εν πάση περιπτώσει, θα έλεγα εκ πρώτης όψεως ότι υπάρχει θεμελιώδης διαφορά μεταξύ α) των διδάκτρων που επιβάλλει το ίδρυμα το οποίο παρέχει την εκπαίδευση και β) των υποτροφιών που χορηγεί το κράτος ή οι τοπικές αρχές σε σπουδαστές, στις περιπτώσεις που η στέγαση και η σίτιση δεν παρέχεται από το ίδιο το κράτος. Ακόμη και αν το πρόσωπο που παρέχει αυτές τις υπηρεσίες όφειλε να μην προβαίνει σε διακρίσεις λόγω ιθαγενείας εις βάρος σπουδαστών των άλλων κρατών μελών, η χορήγηση των εν λόγω υποτροφιών δεν νομίζω ότι αποτελεί υπηρεσία κατά την έννοια των άρθρων 59 και 60.

Κατά συνέπεια, όσο κι αν είναι επιθυμητή η δυνατότητα προσβάσεως στη γενική εκπαίδευση όλων γενικώς των σπουδαστών σε ολόκληρη την Κοινότητα υπό τους ίδιους όρους, δεν νομίζω ότι έχει γίνει ήδη πραγματικότητα, παρά την άποψη της Επιτροπής.

Το συμπέρασμά μου είναι πάντως ότι

1) Η εκ μέρους των ιδρυμάτων επαγγελματικής (όχι όμως και άλλης μορφής) εκπαίδευσης ενός κράτους μέλους διάκριση λόγω ιθαγένειας, ως προς τα υποχρεωτικά δίδακτρα, σε βάρος υπηκόων άλλων κρατών μελών της Κοινότητας που βρίσκονται εκεί με μόνο σκοπό την πραγματοποίηση επαγγελματικής εκπαίδευσης αντιβαίνει στο άρθρο 7 της Συνθήκης ΕΟΚ σε συνδυασμό με τα άρθρα 48, 52 και 59.

2) Επαγγελματική είναι η εκπαίδευση που προετοιμάζει και οδηγεί άμεσα στην απόκτηση των προσόντων για την άσκηση συγκεκριμένου επαγγέλματος ή μισθωτής δραστηριότητας ή που παρέχει την αναγκαία κατάρτιση και ικανότητα για την άσκησή τους, εφόσον δεν απαιτείται κανένα τυπικό προσόν, και η οποία υπερακοντίζει την κατάρτιση που αποκτάται μέσω της γενικής εκπαίδευσης. Η επαγγελματική εκπαίδευση δεν αφορά μόνο τα χειρωνακτικά ή τεχνικά αλλά όλα τα επαγγέλματα και όλες τις μισθωτές δραστηριότητες· περιλαμβάνει την εκπαίδευση των σπουδαστών που δεν έχουν ακόμα αρχίσει να εργάζονται καθώς και των ήδη εργαζομένων.

Στο εθνικό δικαστήριο εναπόκειται να αποφανθεί επί των δικαστικών εξόδων των διαδίκων της κύριας δίκης. Ως προς τα δικαστικά έξοδα των λοιπών μερών παρέλκει η έκδοση αποφάσεως.